

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 14.02.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 03.03.2022

DOI: 10.30692/sisad.1073168

KIRGIZİSTAN BURANA'DAKİ (BALASAGUN) KÜLTÜR VARLIKLARININ DURUMU

Situation of Cultural Properties in Burana (Balasagyn) Kyrgyzstan

Razan AYKAÇ

Dr. Öğr. Gör.

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi

ORCID ID: 0000-0002-3267-1218

razan.aykac@ikc.edu.tr

Atıf/Citation: Razan Aykaç (2022), "Kırgızistan Burana'daki (Balasagun) Kültür Varlıklarının Durumu", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.157-186.

Öz: Burana (Balasagun), V- XI yüzyıllar arasında İpekyolu'nun önemli şehirlerinden biri olmuştur. Şehir X. yüzyılda, Karahanlıların hâkimiyetine geçtikten sonra, Orta Çağ Türk-İslam kent dokusuna uygun olarak yeniden inşa edilmiştir. Buna göre; etrafı surla tahkim edilmiş dış kale, şehristanda Cuma Camisi, pazar yerleri, mahalleleri ve mahalle camileri, medreseleri, türbeleri, hamamları, dükkânları, sivil konutları ile iç kaleden oluşan bir kent olduğu anlaşılmaktadır. Karahanlı dönemi Orta Çağ Türk-İslam şehir dokusunu yansıtan ilk örnek olması açısından Burana (Balasagun) şehri oldukça önemlidir. Şehrin Cuma Camisi'nin minaresi olan Burana Minaresi, mahalle camisi olan Burana Cami ayrıca I, II ve III no.lu türbelerde XIX ve XX. yüzyılda sondaj çalışmaları yapılmıştır. Kısmı tamir de geçiren bu yapılar plan, süsleme ve İslami dönem kent dokusunu yansıtmaları açısından öncü yapılardır.

1976 yılında Kırgız Hükümeti tarafından Burana (Balasagun) şehri ören yeri olarak devlet korumasına alınmış, burası Açık Hava Müzesi özelliği kazanmıştır. Başta şehirdeki eserler olmak üzere çevredeki müzelik eserler burada sergilenmektedir. Eserler arasında; Burana Minaresi (Cuma Camisi'nin minaresi), Burana (Mahalle) Camisi ayrıca I, II ve III no.lu türbeler, petroglifler, balballar ile İslami dönem mezar taşları yer almaktadır. Bu makalede ilk Türk-İslam devleti olan Karahanlıların başkenti Burana (Balasagun) şehri ve içindeki eserler kent dokusu bağlamında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı, Burana (Balasagun/ Balasagın), Petroglif, Balbal (Mezar Taşı), Kent Dokusu.

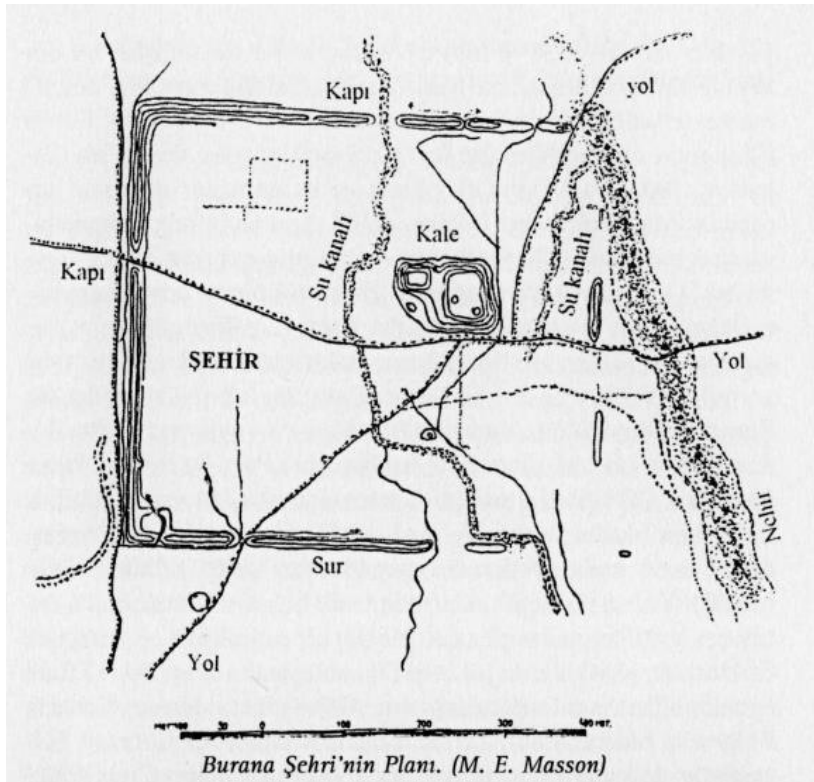
Abstract: Burana (Balasagun) had been one of the important cities on the Silk Road between the 5th and 11th centuries. The city was rebuilt in the 10th century, after the domination of the Karakhanids, in accordance with the medieval Turkish-Islamic urban fabric. It is understood that the city consisted of an outer castle, fortified with a wall, a Friday Mosque, marketplaces, neighborhoods and mosques, madrasahs, tombs, baths, shops, civil residences, and an inner castle. The city of Burana (Balasagun) is very valuable in terms of being the first example reflecting the medieval Turkish-Islamic urban texture of the Karakhanid era. Drillings were carried out in the 19th and 20th centuries in the Burana Tower, which is the minaret of the Friday Mosque, the Burana Mosque, which is the neighborhood mosque, and the mausoleums I, II, and III. These buildings, which were also partially repaired, are pioneering structures in terms of the plan, decoration, and reflecting the urban texture of the Islamic period.

The city of Burana (Balasagun) was put under protection by the Kyrgyz Government as an archaeological site in 1976, and the site gained the feature of an Open-Air Museum. Ancient artifacts in the surrounding area, especially those from the city, are exhibited there. Among the artifacts are the Burana Tower (the minaret of the Friday Mosque), the Burana Mosque (the neighborhood mosque) as well as the mausoleums I, II, and III, petroglyphs, balbals, and Islamic period tombstones. In this article, the city of Burana (Balasagun), the capital of the Karakhanids (the first Turkish-Islamic state), and the artifacts of the city are discussed in the context of the urban texture.

Keywords: Karakhanids, Burana (Balasagun / Balasagyn), Petroglyph, Balbal (Tombstone), Urban Texture.

GİRİŞ

İslamiyet'i kabul eden ilk Türk Devleti Karahanlılar'a başkentlik yapmış olan şehir, Çu Nehri vadisinde, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek ile Issık Gölü arasında, Tokmok şehrinin 12 km güneybatısındadır. Tanrı Dağları'ndan kaynağını alıp çöle kadar uzayan Çu Nehri özellikle Türkler'in oturduğu bir havza konumunda olup tarihin erken dönemlerinden itibaren etrafında köyler, kasabalar ve şehirler kurulmuştur. Bunlardan biri olan Burana (Balasagun) (Şekil 1- Fotoğraf 1-2) tarihin en önemli ticaret yolu olan İpekyolu üzerinde bulunan bir şehir olması açısından önemlidir. Şehrin İslam kaynaklarında adı Bâlasagûn, Bâlasakûn veya Velâsağun, Kırgızca'da Balasagın olarak belirtilmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre Balasagun Kuz-Balık, Kuz-Uluş veya Kuz-Ordu (kuzey şehir) adlarıyla da bilinmektedir. Karahanlıların kültür ve sanatı özellikle Balasagun'da gelişmiştir. “İbn Hurdâzbih, Makdisî, Gerdizî ve Yâkût el-Hamevî gibi müellifler Balasagun'u Türkler'in başşehri, büyük şehir ve bir kültür merkezi olarak tasvir etmektedirler” (Konukçu, 2009, s.4; ayrıntılı bilgi için bkz.; Cezar, 1977, s.98-100; Çoruhlu, 2007, s.155; Çeşmeli, 2007, s.7; Alyılmaz, 2009, s.202; Roux, 2014, s.241; Törökanov Uulu, 2014, s.194; Kara, 2018, s.231; Esin, 2002, s.172).

Şekil 1: Burana (Balasagun)'nın Vaziyet Planı (Çeşmeli, 2007, s.7)

Fotoğraf 1. Burana (Balasagun)'nın Genel Görünümü

Karahanlı Devleti'ne başkentlik etmiş olan (Balasagun)' dan günümüze kadar gelebilen tarihi yapılar; şehir surları, Burana (Cuma Camisi) Minaresi, Burana (Mahalle) Camisi ve türbelerdir. 1976 yılında Kırgız Hükümeti tarafından ören yeri olarak devlet korumasına alınmıştır (Yıldız, 2014, s.197). Sonra burası müze özelliği kazanarak başta şehirdeki eserler olmak üzere çevredeki 80 kadar balbal, mezar taşları, petroglifler, müzeli eserler buraya getirilerek tarihi yapılarla birlikte Burana Açık Hava Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu ören yeri içerisinde farklı zamanlarda yapılan sondaj çalışmalarından çıkan buluntular ile mezar taşlarının sergilendiği bir müze binası da bulunmaktadır.

Katalog

Burana (Balasagun) Şehri ve Kalesi

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in 70 km doğusunda bulunan, Tokmak iline 12 km uzaklıktaki şehir V- XI yüzyıllar arasında İpekyolu'nun önemli kenti durumundadır. V. yüzyılda kurulan (Kara, 2018, s.232) şehrin etrafı surlarla çevrilidir. X. yüzyılın ortasından sonra Çu bölgesinde önemli bir şehir olarak öne çıkmaktadır. Seyhun'un ötesinde Kaşgar'a yakın, Tanrı Dağları'nın eteğindeki büyük şehir X. yüzyıl sonunda Karahanlıların hâkimiyetine geçmiştir. Karahanlı döneminde başkent yapılan şehir ilim ve ticaret merkezi olmuştur. Bu dönemde surlar ve şehir yeniden imar edilmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar ilim ve ticaret merkezi olan şehir 1261'den sonra eski ihtişamına kavuşmamıştır. XVIII. yüzyıldan sonra şehir tamamen terk edilmiştir (Kara, 2018, s.233; Cezar, 1977, s.100; Törökân Uulu, 2015, s.121).

Tarihte Karahanlı Devleti'ne başkentlik etmiş siyasi, iktisadi ve medenî bir şehir olan Burana (Balasagun)' ya şehrin gizemini çözmek için birçok araştırmacı gelmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında Burana (Cuma Camisi) Minaresi'nin güneyinde F. V. Polyakov tarafından araştırmalar yapılmıştır. 1953-1954 yıllarda burada araştırma yapan Kızlasov şehrin V. yüzyılda

kurulduğunu belirtmiştir. 1887 yılında tesadüfen bulunan altın sikkeler Sant-Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'ne teslim edilmiştir. 2010 yılında Burana (Cuma Camisi) Minaresi civarında, üzerinde darp yeri Balasagun olan H.630 / M.1233 tarihli, gümüş sikkeler bulmuştur. Bu sikkeler burada bir darphane olduğuna işaret etmektedir (Kara, 2018, s.232-233).

Kırgız Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'nın, özellikle Külüypa Konduçalova'nın maddî destekleriyle 1970'lerin başında Kırgızistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Arkeoloji Bölümü'nden bilim adamı Dmitri Feodoroviç Vinnik'in başkanlığında sondaj çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda bu şehirde üç türbe, hamam, medrese kalıntıları ve su sistemi ile ilgili künkler bulunmuştur. 1970–1974 yılları arasında Kırgız Hükümeti tarafından Burana (Cuma Camisi) Minaresi tamir ettirilmiştir. 1976 yılında Burana (Balasagun) şehri, devlet korumasına alınarak Burana Açık Hava Müzesi burada kurulmuştur (Törökanov Uulu, 2014, s.125). Şehirdeki hamam, medrese kalıntıları ve su sistemi ile ilgili künklerin ise günümüzde izleri mevcut değildir.

Fotoğraf 2: Burana (Balasagun)'nın Kuzeybatıdan Görünümü

Fotoğraf 3: Burana (Balasagun) İç Kalesi

Burana Kalesi X. yüzyılda, Karahanlıların hâkimiyetine geçmesinin ardından, Orta Çağ Türk-İslam şehir dokusuna uygun olarak yeniden inşa edilmiş olmalıdır (Fotoğraf 3). Buna göre; etrafı surla tahkim edilmiş dış kale, şehristanda Cuma Camisi, pazar yerleri, mahalleleri ve mahalle camileri, medreseleri, türbeleri, hamamları, dükkânları, sivil konutları ile iç kaleden oluşan bir kent olduğu anlaşılmaktadır. İç kale şehrin ortasındaki tepe üzerinde olup oval planlıdır. İçinde saray ve müştemilatı bulunan iç kalenin sondaj çalışmaları tamamlanmamıştır. Kerpiç malzemenen yapılan iç kale surlarının tamamı günümüzde toprak altında bulunmaktadır.

Dış kale 570 x 600 m ölçülerinde olup kareye yakın dikdörtgen planlıdır ve 36 hektarlık bir alanı kaplamaktadır (Fotoğraf 4-5). Kalenin doğu tarafında Çu Nehri, güneyinde ise Tanrı Dağları yer almaktadır. Şehrin etrafını kuşatan çift surlu dış kale surları kerpiç malzemenen olup yüksekliği 8 - 10 m olmalıdır ayrıca ana yol üzerinde de giriş kapıları bulunmalıdır. İç kale ile dış kale arasında kuzeyde 350 m, güneyde 850 m mesafe vardır. Surlardan günümüze kısmen gelebilmiş 3 - 4 m'lik tümsekler dikkat çekmektedir. Şehir düz bir arazide kurulduğundan dış kale surlarının etrafında derin ve geniş bir hendek olması gerekmektedir. Ancak dış kale surları üzerine yapılmış araştırma, kazı ya da sondaj olmadığından dış kale ve hendek hakkında bilgilerimiz sınırlı kalmaktadır.

Fotoğraf 4: Burana (Balasagun) Dış Kale Surları

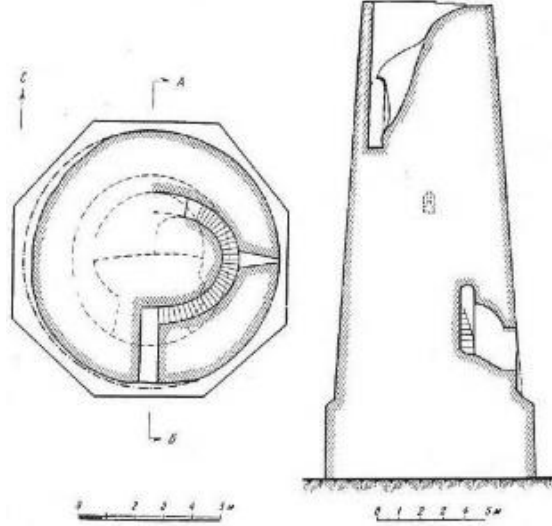

Fotoğraf 5: Burana (Balasagun) Dış Kale Güney Surları

Burana (Cuma Camisi) Minaresi

Burana (Balasagun) şehir harabesinin merkezindeki iç kalenin güneydoğusunda minare yer almaktadır. Karahanlı Devleti'nin başkentinde, şehrin merkezinde yapılan Cuma Camisi günümüze gelememiştir. Ancak hemen yanında yer alan minaresi kısmen sağlam olarak günümüze ulaşmıştır (Şekil 2-Fotoğraf 6). Bu caminin tarihi ile ilgili bir kitabe bulunmamaktadır. Ancak minarenin etrafında yapılan sondaj çalışmalarından, malzeme ve teknik özelliklerinden hareketle cami X- XI yüzyılda yapılmış olmalıdır. Günümüze ulaşamayan Cuma Camisi'nin yanındaki minareye çıkış camiden bir köprü/ merdiven aracılığıyla sağlanmaktadır. Zaman içinde hasar gören minare günümüze gelinceye kadar farklı zamanlarda tamir görmüştür. 1927-1928 yıllarında M. Loginov ve N. M. Baçinskiy tarafından minare restore edilmiştir (Rustamova, 2019, s.263-271).

1970–1974 yılları arasında tamir ettirilen minareye çıkmak için güney tarafa metal merdiven eklenmiştir. Minarenin şerefeden sonraki petek bölümü bilinmeyen nedenlerden dolayı yıkılmıştır. Restorasyon çalışmalarında yıkılan bölümün onarımı yapılmamıştır, minare mevcut haliyle korunmuştur. Günümüzde minarenin mevcut yüksekliği 22.00 m'dir. Araştırmacılar minarenin teknik ve plan özelliklerinden hareketle yaklaşık 40.00 - 46.00 m olabileceğini belirtmektedir (Cezar, 1977, s.100; Çeşmeli, 2007, s.107-109; Konukçu, 2009, s.4; Yıldız, 2014, s.124).

Fotoğraf 6: Burana (Cuma Camisi) Minaresi'nin Genel Görünümü (*solda*)

Şekil 2: Burana (Cuma Camisi) Minaresi'nin Plan ve Kesiti (Rustamova, 2019, şekil: 176) (*sağda*)

Yüksek bir altlık üzerinde sekizgen kaide üzerinde ve yukarıya doğru daralan, silindirik bir gövdeye sahip olan minare tuğla malzemeden inşa edilmiştir (Fotoğraf 6-7). Gövdenin alt kısmının çapı 8. 85 m, üst kısmının çapı 5. 90 m'dir.

Minarenin kaidesi 12.30 x 12.30 m olup bunun 4. 80 m'si zemine gömülüdür. 1970–1974 yıllarında yapılan sondaj çalışmalarında 5.00 m'ye kadar inilmiş ve sekizgen kaidenin temeline ulaşılmıştır (Yıldız, 2014, s.200). Minarenin kapısı yerden 5.00 m yüksekte kaidenin bittiği, gövdenin başladığı yerde bulunmaktadır. Kapı genişliği 0.65 m, yüksekliği ise 1.60 m'dir.

Sekizgen kaidenin her yüzünde tuğla örgülü sağır sivri kemerli nişler vardır. Nişlerin etrafı üç yönden bordür ile çevrilidir. Nişlerin içinde, etrafındaki bordürlerde, silindirik gövdede yer alan kuşaklarda genel olarak; çarkıfelek, dikey, yatay ve çapraz şekilli geometrik bezemelerden oluşan süslemeler bulunmaktadır.

Fotoğraf 7: Burana (Cuma Camisi) Minaresi Kaidesi

Aşağıdan yukarıya doğru daralan silindirik gövdenin günümüze ulaşan kısmı 11 farklı bezeme kuşağına bölünerek tuğla malzemenin çeşitli şekillerde istiflenmesiyle tezyin edilmiştir (Fotoğraf 8). Tuğla örgü sistemiyle oluşturulan bu bezemeler çarkifelek, zikzak, kare ve çeşitli geometrik süslemelerden oluşmaktadır. Ayrıca minare gövdesinde, merdivenleri aydınlatmak amacıyla mazgal pencereler açılmıştır.

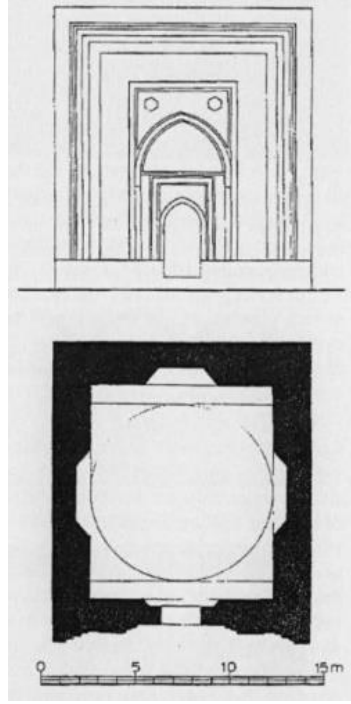

Fotoğraf 8: Burana (Cuma Camisi) Minaresi'nin Silindirik Gövdesi

Burana (Mahalle) Camisi

Burana (Balasagun) şehir surları içinde, iç kalenin kuzeybatısında yer almaktadır. Caminin sondaj ve araştırmalarını V. D. Goryaçeva, L. M. Veduova, S. Y. E. Terekanov ve Peregudova yapmıştır. S. Hmel'nitskiy ise yapının restitüsyon çizimlerini gerçekleştirmiştir. Caminin inşa tarihiyle ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır. Şehrin kuzeybatısında bulunan caminin

tamamına yakını günümüzde toprak altındadır. Cami, dıştan 13.35 x 16,00 m, içten 9.30 x 11.10 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır (Şekil 3). Harim mekânı üzeri tek kubbeye örtülüdür. Yapının plan, malzeme ve teknik özelliklerinden hareketle Karahanlı dönemi X-XI yüzyıllarda yapılmış olduğu kabul edilmektedir (Çeşmeli, 2005, s.262-264; Çeşmeli, 2007, s.80). Yapımında tuğla malzemenin kullanıldığı caminin harim mekânına giriş sağlayan taç kapısı doğuda yer almaktadır. Giriş kısmı taç kapı şeklinde olup yüzeyinde tuğla malzemenin geometrik süslemeler olmalıdır. Müzede sergilenen çini levha parçalarının bir kısmı bu yapıya ait olmalıdır. Doğu - batı doğrultusundaki harim mekânının batısında yarım altıgen planlı mihrap yer almaktadır. İç mekânın kuzey ve güney duvarında nişler açılmıştır.

Şekil 3: Burana (Mahalle) Camisi'nin Plan ve Kesiti (Çeşmeli, 2007, s.65)

Mezar Anıtları

Kur'an-ı Kerim'in Ankebût Suresi'nin 57. ayetinde de belirtildiği gibi her canlı ölümü tadacaktır. Ölüm karşısında savunmasız kalan insanlar inançları doğrultusunda ölüm ve ölümden sonraki hayat için belirli hazırlık yapmıştır. Burana (Balasagun) şehrinin başkent olmasıyla başlayan kent dokusu içinde mezar anıtlarının önemli bir yeri vardır. Şehrin ören yeri olarak koruma altına alınmasından sonra farklı yerlerden toplanan balballar, Arap harfli mezar taşları bu alanda; mezarın üzerine veya türbe içerisine konan oval şekilde, üzeri yazılı taşlar ise müzede sergilenmektedir.

Balballar (Taş Heykeller)

Milattan önceki dönemden itibaren Türklerin yaşamış olduğu topraklarda görülen ve Türklerin çeşitli amaçlarla dikmiş olduğu dikilitaşlar, geyikli taşlar, taş heykeller ve balbalların kökeni menhir heykel ve megalitlere dayanmaktadır (Riddle, 2011, s.3).

Bir kısmı insan şeklinde biçimlendirilmiş, daha çok yontulup basitçe düzeltilmiş taşlardan yapılmış olan Balballar, bir kahramanın savaş esnasında öldürdüğü düşmanını temsil etmektedir. Bir kısım dikili taşlar ise Kültigin, Bilge Kağan gibi hükümdarlara ait külliyelerde olduğu gibi, mezar yakınında metrelerce uzunlukta sıralanmıştır ve bu taşlar öteki dünyada ölen kişiye hizmet etmek için dikilmiştir (Çoruhlu, 2007, s.201; Yılmaz- Tabaldiev, 2011, s.155; Celilov, 2013, s.57; Mutlu, 2015, s.18-22).

Burana Açık Hava Müzesi'nde çevredeki çeşitli yerlerden getirilerek dikilmiş olan 80'e yakın taş balbal bulunmaktadır. Kadın ve erkek figürlü ayrıca figürsüz balbalların bir kısmı ayakta bir kısmı oturur vaziyette olup granit, bazalt, mermer ve kumtaşından yapılmıştır. İncelediğimiz bu eserlerden örnekleme olarak ayakta ve oturur şekilde iki balbal verilmektedir (Fotoğraf 9-11).

I No.lu Balbal

1.45 cm yükseklikte olup gövde genişliği 46 cm'dir. Kabartma tekniğinde işlenen erkek taş balbalın kafa kısmı basık, saçları arkadan aşağıya doğru örgü biçiminde uzamaktadır. Alnı dar, kaşları bitişik, badem gözlü, iri burunlu ve küçük ağızlı, sivri çeneli olup Uygur yüz tipindedir. Kulak ayrıntıları belirgin değildir. Kafanın altından boyun olmaksızın gövde kısmına geçilmektedir. Sol omuzdan sarkan elbise yakası yüzeysel bir şekilde işlenmiştir. Bacak uzuvları betimlenmemiştir. Sağ kolu dirsekten bükülmektedir ve göğüs hizasında, elinde ayaklı bir kadeh tutmaktadır. Sol kolu ise sağ kolunun altında olup elinde hançer tutmaktadır (Fotoğraf 9).

Fotoğraf 9: I No.lu Balbal

Fotoğraf 10: II No.lu Balbal

II No.lu Balbal

91 cm yükseklikte olup gövde genişliği 50 cm'dir. Kabartma tekniğinde işlenen erkek taş balbal oturur vaziyettedir. Kafası yumurta formunda, saçları ortadan iki yana ayrılmıştır. Alnı geniş, kaşları ince, badem gözlü, iri burunlu, burunun altında bıyık detayı vardır ve küçük ağızlı, sivri çeneli olup Uygur yüz tipindedir. Sakallı olarak betimlenen balbalın kulakları belirgindir. Sağ kulağında küpe benzeri bir aksesuar dikkat çekmektedir. Kafanın altından boyun olmaksızın gövdeye geçilmektedir. Omuzlar ve kollar ayrıntılı işlenmiştir. Belden aşağısı toprak altındadır. Sağ kolu dirsekten bükülmektedir ve göğüs hizasında elinde bir kadeh tutmaktadır. Sol kolu ise sağ kolunun altında olup elinde kama tutmaktadır. Parmaklar oldukça detaylı işlenmiştir. Sol elin altında bir kılıç betimlemesi vardır (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 11: Burana (Balasagun) Şehrindeki Balballar

Arap Harfli Mezar Taşları

İslamiyet'in Orta Asya'da kabul edilmesi ve yayılmasıyla birlikte Arap harfli yazıtlar görülmeye başlamıştır. Öncelikle bölgeye gelip şehit düşen sahabelere ait mezar taşlarında kullanılan Arap alfabesi, daha sonra dinî ve sosyal hayatın her alanında kullanılmıştır (Alyılmaz, 2009, s.187).

eş-Şeyh el-Hâc ez-Zâhid Selahaddîn'in..(?) Mezar Taşı

Burana (Balasagun) şehri içinden toplanan kayrak taşından mezar taşları, müzede korunarak sergilenmektedir. Taşınabilir bu taşlar ortalama 20 – 50 cm ebatlarındadır. Mezarın üzerine ya da türbe içine konabilecek oval şekilde mezar taşları üzerinde kazıma tekniği ile yazılmış ölen kişiye ait bilgiler bulunmaktadır. Bölgede bu türden mezar taşı yapma geleneği yaygın olarak görülmektedir (Fotoğraf 12).

Fotoğraf 12: eş-Şeyh el-Hâc ez-Zâhid Selahaddîn'in..(?) Mezar Taşı Burana (Balasagun) Müzesi

-Hâzâ kabr-i ...	- هذا قبر (ضعف؟ مدلب الحافى...?)
-men azâballâhu ...	- من عزاب لله (الراحي الى معمود...?)
-eş-Şeyh el-Hâc ez-Zâhid Selahaddîn ...	- الشيخ الحاج الزاهد صلاح الدين ...
-ibni ruhû'l-emîn eş-Şeyh el-Â..	- ابن روح الامين الشيخ العاه...
...	...

eş-Şeyh el-Hâc ez-Zâhid Selahaddîn'e ait mezar taşının bir kısmı okunabilmiştir. Okunabildiği kadarıyla; bu mezar tasavvuf erbabı bir kişiye aittir.

Murat Ali Bâtır ve Kayınının Mezar Taşı

Mezar taşı 18 x 30 x 152 cm ölçülerinde olup ön ve arka yüzünde kazıma tekniğinde, celî sülüs hat ile hakkedilmiş kitabe yer almaktadır. Mezar taşı ön ve arka yüzünde iki ayrı şahsa ait bilgiler bulunmaktadır.

Mezar Taşı Ön Yüz		Mezar Taşı Arka Yüz	
-Yâ İlâhî	- يا إلهي	- Lâ ilâhe illallâh	- لا اله الا الله
-rahmet	- رحمت	-Muhammedü'r-rasûlullah	- محمد رسول الله
-eyle	- أيله	- 1309 ncu sene-i	- 1309نجى سنه
-oş bu	- أو شبو	- hicriye de penç?	- هجرية ده انبج
-Murâd Ali	- مراد علي	- Mart'da Penşenbe	- مارط ره پنشنبه
-Bâtırğa	- باطرغه	- gün Murad Ali	- كون مراد على
-Cennet	- جنت	- Batır Tal'âd kâbil	- باطر تلاد قابل
-eyleb makâmını	- ايلاب مقامني	- Batır oğlu	- باطر اوغلى
-a'zîz eyle	- اعزیز ايله	- 7 L ¹ yaşında	- 7 ل ياشنده
-cânîğa	- جانيفه	- bu dârü'l-ukbâdan	- بو دار القبادان
-âmin 1891nci	- آمين 1891 نجى	- dârü'l-bekâya	- دار البقاغه
-yılında	- يلىنده	- rihlet eyledi	- رحلت ايلادى
		- Allahû teâla rahmet	- الله تعالى رحمت
		- eylesün âmin	- ايلسون آمين

Ön yüzde 12 satırdan oluşan kitabe metninde; “Yâ İlâhi! Bu Murat Ali Bâtır'ın makamını Cennet, canını [ruhunu] azîz eyle. Âmin. 1891 yılı” yazılıdır. Taşın alt kısmı bitkisel motiflerle bezelidir.

Arka yüzde yar alan 14 satırdan oluşan kitabe metni Kelime-i Tevhîd ile başlamaktadır. Mezar taşında “Allâh'tan başka ilah yoktur. Hz. Muhammed O'nun elçisidir. 17 Mart 1309 / 1892 tarihinde Murat Ali Bâtır'ın kayını Bâtır oğlu 37 yaşında bu fena yurdundan bekâ yurduna yolculuk yaptı. Allâh Teâlâ rahmet eylesin. Âmin.” yazılıdır. Mezar taşının üst kısmı hilâl, alt kısmı bitkisel süslemelerle bezelidir (Fotoğraf 13).

Hacı Şabdan'ın Kızlarınının Mezar Taşı

Mezar taşı 18 x 34 x 121 cm ölçülerinde olup ön ve arka yüzünde kazıma tekniğinde celî sülüs hat ile hakkedilmiş kitabe yer almaktadır. Yakın zamanda hiltiyle delinmiş veya nişangah

¹ L (LÂM harfi) ebced hesabı ile 30 sayısına tekabül etmektedir bkz.; Hakvedioğlu, M. (2019). Ebced Çözümlemeleri ile Fâiz Efendi - Şâkir Bey Mecmuasından Lale Devri Tarih Manzumeleri. Ankara: Gece Yayınları, 298.

olarak kullanılmış olduğundan bazı kelimeler okunamamıştır. Mezar taşının ön ve arka yüzünde iki ayrı şahsa ait bilgiler bulunmaktadır.

Fotoğraf 13: Mezar Taşı Arka Yüz (Murat Ali Bâtr'ın Kayını) (solda)

Fotoğraf 14: Mezar Taşı Ön Yüz (Hacı Şabdan'ın Kızı) (sağda)

Mezar Taşı Ön Yüz		Mezar Taşı Arka Yüz	
- (Lailahe illallah)	- [لااله الاالله]	.....	.....
-Muhammedü'r rasûlullah	- محمد رسول الله	-hicriyede ...	- هجر يهده ...
- 1911'nci yılında	- 1911 يئنده	-mübârekde Cum'a	- مباركه جمعه
- elhî ...	- الحى ...	kün	كون
- Düşenbe gün	- دوشنبه كون	-Camâlğan Bibi	- جمالغن بي بي
- Bübi? ...	- بوبى؟ ...	-Şâbdân	- شابدان
- Şâ... (bda) n	- ش... ن	-Hacı kızı	- حاجي قزى
- Hacı kızı	- حاجى قزى	-8nci yaşında	- 8 نجى ياشنده
- 13'ncü yaşında	- 13 نجى ياشنده	-bu dünya curtî-	- بو دنیه جورتى
- bu dünya curtîdâ	- بو دنیه جورتي دا	-dân âhiret	- دان آخرت
- n Âhired curtîğa	- ن آخرت جور تي غه	-curtîğa sefer	- جورتيغه سفر
- sefer eyledi	- سفر ايلادى	-eyledi Allâh rahmet	- ايلادي الله رحمت
		-eylesin âmîn	- ايلاسين آمين

11 satırdan oluşan kitabe metni ön yüzde “Allâh'tan başka ilah yoktur, Hz. Muhammed O'nun elçisidir. 1911 yılında ... Pazartesi günü Hacı Şabdan kızı Bibi (Bübü) ... 13 yaşında bu dünya yurdundan âhiret yurduna yolculuk yaptı” yazılıdır. Taşın alt tarafı bitkisel

süslemelerle tezyin edilmiştir (Fotoğraf 14).

Hacı Şabdan'ın vefat eden diğer kızına ait bilgilerin yer aldığı arka yüzde 11 satır hâlinde kitabe metni yer almaktadır. Üst kısmı kırık olduğu için ilk satır okunamamaktadır. Mezar taşında, “..... hicrî yılında ..... mübarekte Cuma günü Hacı Şabdan kızı Camalğan Bibi 8 yaşında bu dünya yurdundan âhiret yurduna yolculuk yaptı. Allah rahmet eylesin. Âmin.” yazılıdır. Taşın alt kısmı bitkisel motiflerle bezemelidir.

Molla Bâlzâkbây'ın Yazdığı Mezar Taşı

Molla Bâlzâkbây'ın yazdığı mezar taşı bir kadına ait olup 17 x 55 x 90 cm ölçülerindedir ve tek cepmeli olarak yazılmıştır (Fotoğraf 15).

- ...	...-
- ... Âlî men ve ..	- ... عالی من و ح ...
- ...zâ bih ve Gaferallâhü lehâ	- زابه و غفر الله لها
- ve li-vâlideyhâ âmîn dua	- ولو الديها آمين دعا
- bî rahmetin vâsiatin	- برحمت واسعت
- sene 1324 de yazğucu	- سنه 1324 ده يازغوحى
- Molla Bâlzâkbây temmet	- ملا بالذ اقبای تمت

Ön yüzde 7 satır hâlinde, kazıma tekniğinde, celî sülüs hat ile hakkedilmiş kitabe yer almaktadır. Üst kısmı kırık olduğundan kime ait olduğu tespit edilememiştir ve dua cümlesi eksik kalmıştır. Mezar taşı üzerinde “Allâh Teâlâ onu ve ana- babasını affetsin. Âmin. Dua. Geniş rahmetiyle. 1906'da yazan Molla Bâlzâkbây. Bitti.” yazılıdır. Taşın alt tarafı bitkisel süslemelerle tezyin edilmiştir.

Seferyab'ın Mezar Taşı

Mezar taşı 20 x 30 x 153 cm ölçülerinde olup ön ve arka yüzde kazıma tekniğinde, celî sülüs hat ile hakkedilmiş kitabe yer almaktadır.

Mezar taşı kitabe metni ön yüzü Kur'an-ı Kerim'in Ankebût Suresinin 57. ayeti ile başlamaktadır ve “Her canlı ölümü tadacaktır. 15 Şubat (?)1324 / 1906 yılında Adil (Evin?) oğlu Seferyab 30 yaşında dünya yurdundan âhiret yurduna intikal etti. Hakk Teâlâ ahirette ana-babasına şefaatinı nasip etsin” yazılıdır. Taşın alt tarafı bitkisel motiflerle tezyin edilmiştir (Fotoğraf 16).

Molla Bâlzâk'ın yazdığı mezar taşının arka yüzünde 11 satırlı kitabe metni mevcuttur. Kitabe metni Kelime-i Tevhîd ile başlamaktadır ve bir Kur'ân âyetiyle devam etmektedir. “Allâh'tan başka ilah yoktur. Hz. Muhammed O'nun elçisidir. O'nun zatından başka her şey yok olacaktır. Âmin. 1906 yılında yazan Molla Bâlzâk” yazılıdır.

Fotoğraf 15: Molla Bâlzâkbây'ın Yazdığı Mezar Taşı

Fotoğraf 16: Seferyab'ın Mezar Taşı (Ön Yüz)

Seferyab'ın Mezar Taşı (Ön Yüz)		Seferyab'ın Mezar Taşı (Arka Yüz)	
-Kullu nefsin	- كُلُّ نَفْسٍ	-Lâ ilâhe illâ	- لا اله الا
- zâikatul mevti. ²	- دَائِقَةُ الْمَوْتِ	-Allâh	- الله
- Sene 1324 hicriye de	- 1324 سنه هجريه ده	-Muhammedün Rasûl	- محمد رسول
- 15 ncî fi feralde?	- 15 نجى فى فرالده	-Allâh	- الله
-Muhammed Sefâryâb	- محمد سفارياب	-Küllü şey'in	- كل شى
- Âdil (Evin?) oğlu	- اديل اوغلى	-hêlikün	- هلك
- L (30) yaşında	- ل ياشنده	-illâ veche[hü]	- الاوجه [ه]
- dâr-1 dünyadan	- دار دنيادا	-âmîn	- آمين
- dâr-1 âhiretgâha	- ن دار اخرتغه	-1906ncı yılında	- 1906 نجى يلنده
- intikâl eyledi	- انتقال ايلادى	-yazğûçı	- يازغوجى
- Hakk teâli	- حق تعالى	-Molla Bâlzâk	- ملا بالزاق
- ahiret de âtâ? ânesîne	- اخرتده اتا اناسى		
-şefaatin	- شفيعين		
-nasib eylesin	- نصيب ايلسون		

² Kur'ân-ı Kerim, Ankebût Suresi 57. Ayet.

Burana Türbeleri

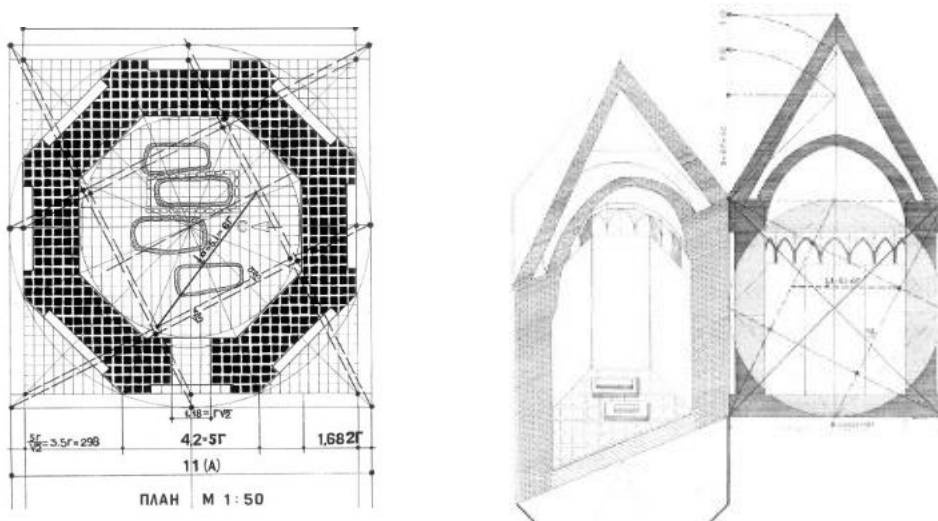
Karahanlı Devleti'nin başkentinde başta hanedan mensupları olmak üzere ulema ve ümeralara ait mezar anıtları yapılmıştır. 1970'lerin başında Kırgızistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Arkeoloji Bölümü'nden bilim adamı Dmitri Feodoroviç Vinnik'in başkanlığındaki arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan üç türbe 1970–1974 yılları arasında Kırgız Hükümeti tarafından temel seviyesinde tamir ettirilmiştir. Türbe içinde birden çok hanedan mensubunun mezarları bulunmaktadır. Türbeler genel olarak X-XII. yüzyıla tarihlendirilebilir (Törökan Uulu, 2015, s.123; Rustamova, 2019).

I No.lu Türbe

Türbe, Cuma Camisi'nin güneydoğusunda ve Burana (Cuma Camisi) Minaresi'ne 24.00 m mesafededir (Fotoğraf 17). Türbeyle ilgili kitabe bulunmamaktadır. Türbenin; Burana Cuma Camisi ile birlikte külliye'nin parçası olması kuvvetle muhtemeldir. Tuğla malzemeden sekiz köşeli olarak inşa edilen türbe içerisinde dört mezar tespit edilmiştir (Şekil.4). Türbenin zeminden 1.80 m yüksekliğe kadar olan kısmı tamir edilmiştir.

Fotoğraf 17: Burana I No.lu Türbe

Şekil 4: Burana I No.lu Türbe ve Rekonstrüksiyon Planı (Rustamova, 2019, şekil:366)

Üst örtüsü içten kubbe dıştan külah ile örtülü olmalıdır. Türbenin sekizgen gövdesinin her bir yüzü Burana (Cuma Camisi) Minaresinde olduğu gibi sivri kemerli nişler, nişlerin etrafını üç yönden çeviren bordürler ve tuğlaların dikey, yatay ve çapraz şekilde istiflenmesiyle oluşturulan çeşitli motifler ile tezyin edilmiş olmalıdır.

II ve III No.lu Türbeler

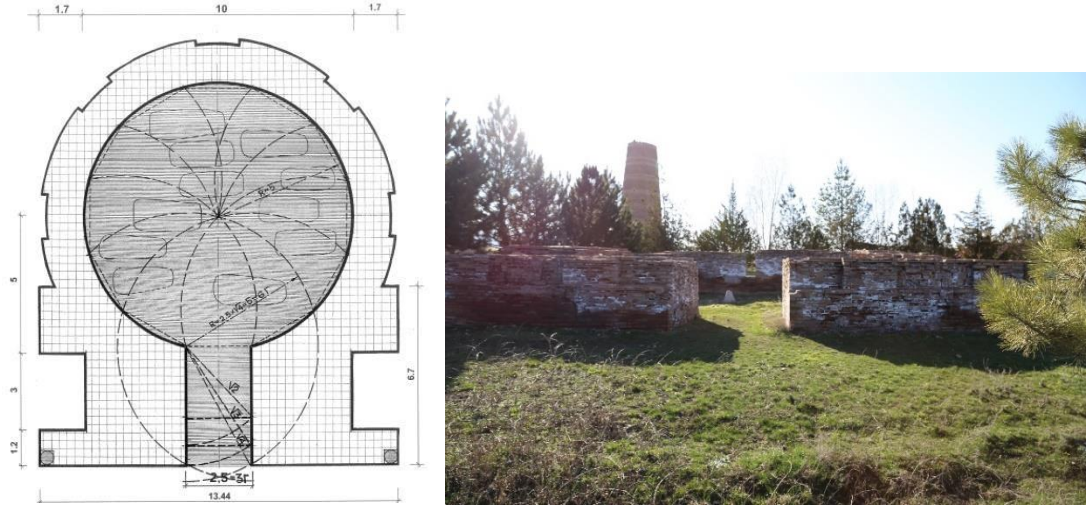
Fotoğraf 18: Burana II ve III No.lu Türbelerin Genel Görünüşü

Burana (Balasagun) şehrinin doğusunda yer alan II-III no.lu türbeler birbirine benzer şekilde ve aynı ölçülerde olup yan yana inşa edilmiştir (Fotoğraf 18). Günümüze temel kalıntıları ulaşmış olan II ve III no.lu türbeler dairesel planlıdır. Üzerleri çift örtü sistemi ile içten kubbe dıştan kubbe veya konik külahla örtülü olmalıdır (Şekil.5). II. no.lu türbe 13.60 m çapında olup duvar kalınlığı 1.80 m'dir. II no.lu türbenin güneyinde III no.lu türbe kalıntısı bulunmaktadır. Bu türbenin dış çapı 13.30 m, iç çapı ise 10.50 m'dir. Türbelere giriş doğu cephedeki kapılardan sağlanmaktadır. Türbelerin taç kapılarının uzunluğu ortalama 13.20 m, genişliği ise ortalama 2.00 m'dir. Taç kapılar bitkisel, geometrik, yazı karakterli bezemeler ile süslenmiş olmalıdır. Zira müzede buraya ait olabilecek levha parçaları sergilenmektedir (Fotoğraf 19-21).

Fotoğraf 19: Burana II ve III No.lu Türbelerin Kuzeydoğudan Görünüşü

Şekil 5: Burana II ve III No.lu Türbelerin Planı (Rustamova, 2019, şekil: 297) (solda)

Fotoğraf 20: Burana II ve III No.lu Türbelerin Doğudan Görünüşü (sağda)

Fotoğraf 21: Burana II ve III No.lu Türbelerin Doğudan Görünüşü

Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler)

Ören yerinde sergilenen eserler içerisinde petroglifler de vardır. “Taş üzerine yapılan oyma” anlamına gelen petroglifler için “kaya üstü tasvirler”, “kaya üzerine levhalar”, “kaya resimleri”, “taş oymaları” gibi terimler kullanılmaktadır. Ait oldukları dönemin bir nevi yazısı olarak da nitelendirebileceğimiz taşlara, kayalara ve mağaralara işlenen bu kaya üstü tasvirler Türk yaşayış ve inancı hakkında bizlere ipuçları vermektedir. Burana (Balasagun) ören yerinde taş üzerine basitçe yapılmış teke/dağ keçisi damgasından oluşan petroglifler bulunmaktadır (Fotoğraf 22). Türk boylarınca olağanüstü özelliklere sahip olduğuna inanılan bu figür bölgede oldukça fazla kullanılmıştır ve Türklerle birlikte göçlerle daha geniş coğrafyalarda yüzyıllarca kullanılmaya devam etmiştir (Alok, 1988; Alyılmaz, 2002, s.613-615).

Fotoğraf 22: Kayraktaşı Üzerine işlenmiş Teke Damgası - Burana (Balasagun)

Burana (Balasagun) Müzesi

Burana (Balasagun) ören yerinde; şehir surları, Burana (Cuma Camisi) Minaresi, Burana (Mahalle) Camisi, üç adet türbe, mezar taşları, balballar, petroglifler ve müze binası bulunmaktadır (Fotoğraf 23-24). Minare ve çevresinde XIX. yüzyıldan günümüze kadar farklı zamanlarda kısmi kazı - sondaj çalışmaları yapılmıştır. Bu esnada bulunan eserler Açık Hava Müzesi alanı içerisindeki kapalı müzede teşhir edilmektedir. Müzede seramik, metal, taş ve cam eserler sergilenmektedir (Fotoğraf 25-30).

Fotoğraf 23: Burana (Balasagun) Müzesi

Seramik eserler arasında kandil, Çin porseleni parçaları, küp, sürahi, testi, kap-kacak gibi günlük kullanıma yönelik eşyalar ile seramik fırınlarında kullanılan üçayaklar bulunmaktadır. Bu kadar fazla üçayak olması burada seramik atölyesi olduğuna işaret etmektedir. Zira 1927 senesinde yapılan restorasyonda bu şehirde XI.yüzyıl Karahanlı devrine ait seramik atölyeleri bulunmuştur (Çoruhlu, 2004, s.98).

Sırsız ve bezemesiz çanak çömlek örnekleri olduğu gibi farklı renkte sırlı ve üzeri bezemeli seramik parçaları sergilenen eserler arasında yer almaktadır. Bu seramikler tek renk turkuaz, kahverengi, yeşil sırlı; sıraltı tekniği ile yapılmış bitkisel bezemeli ve üzeri şeffaf sırlı; sıraltı tekniği ile yapılmış kahverenginde yazı bezemeli ve üzeri şeffaf sırlı fil biçiminde seramik parçası; ayrıca barbutin tekniği ile yapılmış, üzerinde karşılıklı betimlenen iki tavus kuşu figürü ve aralarındaki bitkisel bezemelerden oluşan bir kompozisyonun olduğu seramik parçası sergilenen eserler arasındadır (Fotoğraf 25) Ayrıca *Tip-3 Açık Hazneli - Yarık Ağızlı- Kandiller* grubunda değerlendirilen tek renk yeşil sırlı ve sıraltı tekniğinde bezemeli kandiller vardır (Aykaç, 2021, s.230).

Fotoğraf 24: Burana (Balasagun) Müzesi

Fotoğraf 25: Burana (Balasagun) Müzesindeki Seramik Buluntular

Metal eserler; havan, süzgeç, kaşık gibi mutfak araç-gereçleri ile kandil, şamdan, sikke, kemer tokası, zırh, kalkan, kazan ve takılardan oluşmaktadır. Vitrinde sergilenen metal eserlerden XIV. yüzyıla ait Bronz Kalkan döküm tekniğinde yapılmış, kazıma tekniği ile süslenmiş olup bir kısmı korozyona uğramış ve tahrip olmuştur (Fotoğraf 26). İnsan başlı, hayvan gövdeli sfenks merkezde yer almaktadır. Etrafı palmet ve rumi motifleri ile bezemelidir. En dış kısım yazı kuşağı ile çevrilidir ve aralarında bitkisel süslemeler bulunmaktadır. Diğer eser döküm tekniğinde yapılmış kandildir (Fotoğraf 27). Yağın konulduğu hazne bölümü kapalı formda olup içine yağın döküldüğü ağız kısmı kapaklıdır. Fitolin konularak yakıldığı fitil deliği gövdeden uzamaktadır ve fitil deliğinin gövdeyle birleştiği noktada delikler açılmıştır. Kulpu kırık olan kandilin iki yanında tutamak vardır. Korozyona uğramış olan metal kandil üzerinde herhangi bir bezeme seçilememektedir (Aykaç, 2017, s.15,123).

Fotoğraf 26: Burana (Balasagun) Müzesindeki Kalkan (solda)

Fotoğraf 27: Burana (Balasagun) Müzesindeki Metal Kandil (sağda)

Cam eserler arasında; çeşitli şişelere ait parçalar, kulp parçaları, kapak parçaları ve ne olduğu tespit edilemeyen yeşil, turkuaz, sarı renkte cam parçaları vardır ve bunların bir kısmı fiziksel bozulmaya maruz kalmıştır.

Kuyruğu ejder ile son bulan Aslanlı Figür (Fotoğraf 28) ile üzerleri yazılı oval şekilde mezar taşları (Fotoğraf 12, 30) da bu müzede teşhir edilmektedir. Ayrıca mozaik tekniğinde yapılmış koyu kahverengi ve turkuaz renkte geometrik bezemeli; kazıma tekniğinde yapılmış bitkisel bezemeli; turkuaz tek renkte sırlı kaplama çini levha parçaları da mevcuttur (Fotoğraf 29). Cami, minare ve türbeye ait olduğunu düşündüğümüz bu kaplama parçaları özellikle alanda farklı zamanlarda yapılan sondaj çalışmalarında çıkarılmıştır.

Fotoğraf 28: Burana (Balasagun) Müzesindeki Aslanlı Figür (*solda*)

Fotoğraf 29: Burana (Balasagun) Müzesindeki Çini Levha Parçaları (*sağda*)

Fotoğraf 30: Burana (Balasagun) Müzesindeki Mezar Taşları

DEĞERLENDİRME

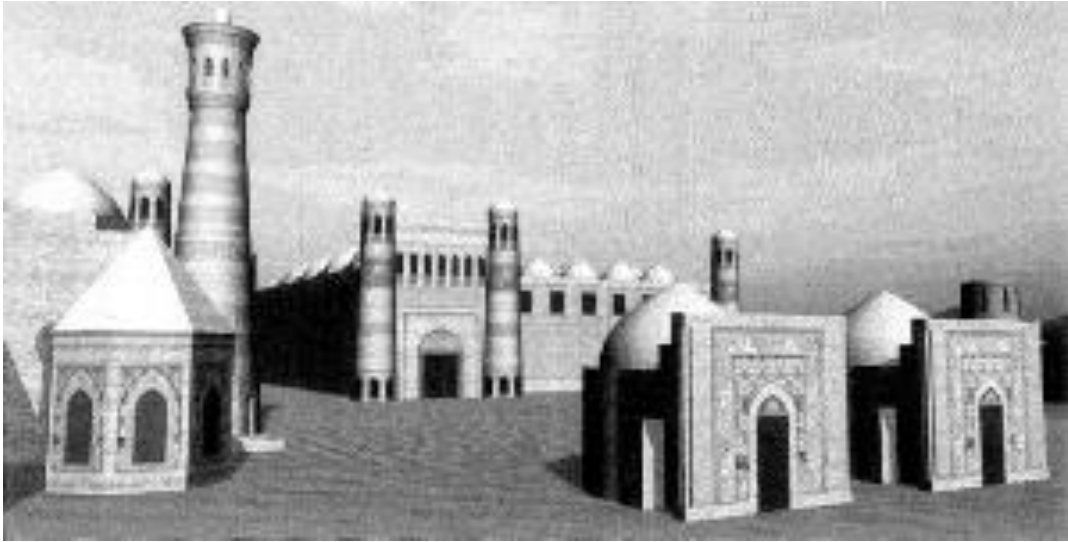
Burana (Balasagun) Şehri ve Kalesi

Türklerin Orta Asya'da, belirli bir düzen içinde kentler kurdukları bilinmektedir. Ordu-balık veya ordu-kent adı verilen bu şehirler, dış kale - iç kale ve şehristan bölümlerden oluşmaktadır. Karahanlı dönemine kadar şehirlerin genel özelliği; dörtgen planlı, etrafının surlarla çevrili ve içerisinde küçük iç kalenin olmasıdır. Ayrıca dış kale surlarının etrafını çoğunlukla hendek kuşatmaktadır (Boran, 2001, s.5; Boran, 2002, s.880; Boran, 2006, s.277). Karahanlı döneminde; Orta Asya şehir dokusu genel hatlarıyla devam etmiş ancak İslam dininin kabulü ile

birlikte kent dokusu Cuma Camisi'ne göre şekillenmiştir. Buna göre Burana (Balasagun)'nın; etrafı surla tahkim edilmiş dış kale, şehristanda Cuma Camisi, pazar yerleri, mahalleler ve mahalle camileri, medreseler, türbeler, hamamlar, dükkânlar, sivil konutlardan oluşan örnek bir Türk-İslam şehri ve başkenti olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca şehrin içinde yönetimle ilgili iç kale ve kale içerisinde saray yapısı bulunmaktadır. Şehre kapılar vasıtası ile girilip çıkılmaktadır. Şehir kapıları gün doğumu ile açılmakta ve gün batımı ile kapanmaktadır. Karahanlı başkenti Burana (Balasagun) bu özellikleriyle Orta Çağ'da Türk-İslam şehir dokusunu yansıtan ilk Türk şehri olması açısından oldukça önemlidir.

İpekyolu üzerinde kurulan, etrafı surlarla çevrili Burana (Balasagun) şehri Karahanlı Devletine başkentlik yapmıştır. XI-XII. yüzyılda altın çağını yaşayan şehir 1261'den sonra eski ihtişamına bir daha kavuşmamıştır. Ancak burada XVIII. yüzyıla kadar yaşam devam etmiştir.

XIX ve XX. yüzyılda cami, minare ve türbelerde yapılan sondaj çalışmaları sonucunda elde edilen ve bir kısmı müzede sergilenen mimariye ait süsleme parçaları, seramik, taş, cam ve metal eşyalar ile burada basılan paralar Burana (Balasagun) şehri hakkında kısmi bilgiler vermektedir (Şekil.6).

Şekil 6: Burana (Balasagun) Şehrindeki Yapıların Rekonstrüksiyonu (Rustamova, 2019, şekil:302)

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra kurulan ilk Müslüman Türk Devleti olması açısından Karahanlı dönemi, Türk-İslam sanatı ve mimarlığına kaynaklık etmiş, sanatsal faaliyetlere öncü olmuştur.

Burana (Balasagun) şehrinin dış kale surlarının büyük bir kısmı günümüzde toprak altındadır. Görülebilen kısımlardan hareketle surlarda malzeme olarak kerpiç kullanılmıştır. Bu uygulama Orta Asya'da Horezm Canpik Kale, Urgenç Şehri, Teşik Kale, Toprak Kale'de görülmektedir (Cezar, 1977, s.62, 65,105).

Burana (Cuma Camisi) Minaresi

Burana (Balasagun) şehrindeki Cuma Camisi'nden (Ulu Camiden) günümüze, yanındaki minarenin şerefe kısmına kadar olan bölümü dışında bir şey gelmemiştir. Burada yapılan çalışmalar da cami hakkında yeterli bilgi sunamamaktadır.

Burana (Cuma Camisi) Minaresi tuğla malzemeden inşa edilmiş olup yüksek bir altlık üzerinde sekizgen kaideli ve yukarıya doğru daralan silindirik gövdelidir. Bu dönemde tuğla malzeme hükümdarların yaptırdığı eserlerde görülmektedir. Bu cami ve minaresi Karahanlı hükümdarları tarafından yaptırılan anıt eserlerden biridir.

Karahanlı devrinde yapılan çok sayıda minare ezan okunan bir yer olmakla birlikte aynı zamanda İslâm dininin bölgedeki sembolü olarak da önem taşımaktadır. Ayrıca minare, hükümdarın güç göstergesi olan abidevi bir yapıdır. Yapının plan ve teknik özellikleri geliştirilerek Özkent Minaresi (X-XII. yüzyıl), Ürgenç Minaresi (XI. yüzyıl), Vabkent Minaresi (1197/1198) inşa edilmiştir (Cezar, 1977, s.105, 165). Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu döneminde silindirik gövdeli ve tuğla malzemeden yapılan pek çok minare görülmektedir. Anadolu'da XII. yüzyılda inşa edilen Van Ulu Cami (Uluçam, 2000, s.34) ve Siirt Ulu Cami (Boran, Tüfekçioğlu, Yıldız ve Erdal, s.18) minareleri bunlara örnektir. Minarenin sekizgen kaidesinin her bir yüzünde sivri kemerli nişler yer almaktadır. Bunların etrafını da bordürler çevirmektedir. Nişlerin içi ve etrafındaki bordürler, silindirik gövde tuğla ile yapılmış çeşitli motiflerden oluşan bezemeler ile tezyin edilmiştir. Bunlar genel olarak; çarkıfelek, dikey, yatay ve çapraz geometrik motiflerdir. Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar pek çok yapının minare, mihrap, taç kapısında tuğla, bezeme unsuru olarak kullanılmıştır. Harput Ulu Cami Minaresi (1146), Cizre Ulu Cami Minaresi (1155-1160), Aksaray Eğri (Kızıl) Minare (XIII. yüzyıl) (Fotoğraf 31-32) benzer özelliktedir.

Burana (Mahalle) Camisi

Karahanlı dönemi cami mimarisi açısından sürekli arayış içinde olunan bir dönem olmuştur. Bu sebeple farklı plan tipleri bu dönemde ortaya çıkmıştır ve böylece sonraki dönem cami mimarisinin temeli oluşmuştur. Bu dönemde tek kubbeli, çok kubbeli, zaviyeli, enine dikdörtgen planlı ve mihrap önü kubbeli cami plan tiplerinin ilk örnekleri görülmektedir.

Günümüzde büyük kısmı toprak altında olan Burana (Mahalle) Camisi, şehrin kuzeybatısında X-XI. yüzyıllarda yapılmıştır. Cami dıştan dikdörtgen planlı ve üzeri kubbeyle örtülüdür. Bu cami Karahanlı döneminde inşa edilen ilk tek kubbeli camidir. XII. yüzyılda yapılan Şeyh Fazıl Türbesi benzer plan şemasına sahiptir (Orman, 2009, 464). Tek kubbeli cami plan şeması Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de sevilerek uygulanan bir plan şemasıdır. Özellikle Selçuklu mescitlerinde ve Mimar Sinan'ın tek kubbeli camilerinde sevilerek uygulanmıştır. Konya Bey Hekim Mescidi, Diyarbakır Fatih Camisi bunlara örnektir (Boran, 2001, s.223-224).

Mezar Anıtları

Türklerde ata kültürüne tazim amacıyla İlk Çağ'dan günümüze kadar mezar anıtları inşa edilmiştir. Bu kapsamda İslam öncesi dönemde balballar, kurganlar, mezar külliyesi yapılmıştır. İslami dönemde Karahanlılarla birlikte bu gelenek mezar taşları ve türbe yapısıyla devam etmiştir.

Balballar (Taş Heykeller)

Eski Türk Yazıtları'nda geçen "balbal" sözcüğü araştırmacılar tarafından: eski Türklerde kişinin anılması için mezarın ya da kurganın etrafına dikilen taş; taştan yontulmuş insan heykeli; öldürülen düşman heykeli; Türklerin çoğunlukla savaşla bağlantılı olarak ölü gömme törenlerinde, saygı, anma, itibar göstergesi, bazen de ahiret inancı ile alakalı diktikleri taş yontular şeklinde tanımlanmaktadır (Riddle, 2011, s.3; Kaya, 2019, s.169-170; Polat, 2019, s.1065). Taş yontular insan biçiminde olup bunların en belirgin yeri baş kısmıdır. Hatta sadece büyük bir insan başı şeklinde yontulmuş olanlar da bulunmaktadır. Detaylı işlenenlerde kıyafet kıvrımlarından, aksesuara kadar ayrıntılar belirgindir. Çoğunlukla bir elde savaş aleti, diğer elde kadeh tutulmaktadır.

Balballar üzerinde ok, hançer, kılıç, kupa gibi figürler bulunmaktadır. Bunlar sadece süsleme amacıyla kullanılmamıştır ayrıca sembolik anlamlar da içermektedir. Kadeh, kemer gibi öğeler hükümdarlık, abihayat veya rütbeye işaret etmektedir. Kadeh aynı zamanda heykelin tasvir ettiği kişiye veya onun ruhuna sunulan bir içki manasında olabilir (Çoruhlu, 2007, s.203). Türkler İslamiyet inancını kabul ettikten sonra zaman içerisinde taş balbalların mezara dikilmesi

âdeti yok olmuştur. Bunun yerini farklı formlarda, tasarımlarda ve tamamen değişen amaç ile mezarlara taş dikme geleneği almış ve bu gelenek günümüze kadar devam etmektedir.

Burana (Balasagun) şehrine çevreden getirilen kadın, erkek figürlü ve figürsüz olmak üzere 80'e yakın balbal bulunmaktadır. Kabartma, kazıma ve oyma teknikleri kullanılarak yapılan bu balballardan incelediğimiz ikisinin duruş biçimi, yüz hatları, gövde ve kıyafet detayları, ellerinde tutmuş oldukları objeleri incelenmiştir. Türklerin gücünü ve kahramanlığını temsil etmesi ayrıca Türk kültürünü yansıtması açısından bu eserler önemlidir. Orta Asya sınırları içerisinde Kazakistan Taraz Arkeoloji Müzesi (Çoruhlu, 2007, s.204), Kırgızistan Bişkek Tarih Müzesinde (Alyılmaz, 2016, s.1040-1041) daha pek çok kurgan ve mezar anıtında benzer örnekler vardır. Ayrıca Anadolu'da Şanlıurfa, Erzurum, Hatay, Van ve Kars Müzelerinde (Foto.33-34) balballara, taş anıtlara rastlamak mümkündür.

Arap Harfli Mezar Taşları

Burana (Balasagun) ören yerinde ve müze içerisinde İslami döneme ait mezar taşları bulunmaktadır. Müzedeki mezar taşları Burana (Balasagun) şehri içerisinde toplanarak getirilmiştir. Bunlar Burana (Balasagun) Müzesi başlığımızda değerlendirilmektedir.

Ayrıca şehir içerisinde balballar ile birlikte sergilenen dikdörtgen biçimde İslami dönem mezar taşları vardır. Bu mezar taşlarının ön ve arka yüzüne, kazıma tekniği ile celi sülüs hatlı Arapça kitabe hakkedilmiştir. Bir kısım mezar taşının ön ve arka yüzünde farklı kişilere ait bilgiler yer almaktadır. Murat Ali Bâtır ve Kaynının Mezar Taşı ile Hacı Şabdan Kızlarının Mezar Taşı bu özelliktedir. Mezar taşlarında hattat ismi olarak Molla Bâlzâk/ Bâlzâkbây'ın ismi geçmektedir. Mezar taşlarının üst kısmında hilal, alt kısmında bitkisel bezeme öğeleri tercih edilmiştir. İncelenen mezar taşları XVIII - XX. yüzyıla ait olup bölgedeki mezar geleneği hakkında bilgi vermektedir.

Burana Türbeleri

Burana (Balasagun) şehriden günümüze temel seviyede, tuğla malzemedен inşa edilen üç türbe gelebilmiştir. Burada yapılan sondaj çalışmalarından çıkan mimari veriler ile müzede sergilenen türbelere ait buluntulardan hareketle yapıların X-XII. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır.

I no.lu türbe, yıkılan Burana (Cuma) Camisi'nin yanında yer aldığından muhtemelen bu camiyle birlikte inşa edilmiş olmalıdır. Türbe, sekiz köşeli ve üzeri konik külahla örtülüdür. Karahanlı döneminde sekizgen gövdeli türbe pek fazla inşa edilmemiştir. XII. yüzyıl eseri olan Şapurgan Ata Türbesi benzer plana sahiptir (Çeşmeli, 2007, s.143). Büyük Selçuklu döneminden İran'da inşa edilen Kümbeti Ali (1058) de benzer plana sahiptir (Tuncer, 1986, s.38). Anadolu Selçuklu dönemi türbe yapılarında sekizgen gövdeli plan şeması en çok tercih edilen plan türlerindedir. Anadolu Selçuklu dönemine ait Erzurum Emir Saltuk Türbesi (XII. yüzyıl), Konya Tâcü'l-Vezir Türbesi (1241-1242), Kırşehir Melik Gazi Türbesi (1260-1265) (Önkal, 2015, s.29, 89, 109) plan açısından benzer örneklerdir.

Burana (Balasagun) şehri doğusunda yer alan II ve III no.lu türbeler aynı ölçülerde ve birbirine benzer şekilde yan yana yapılmıştır. Günümüze temel kalıntıları ulaşmış olan II ve III no.lu türbeler dairesel planlıdır ve üzerleri içten kubbe dıştan ise kubbe veya konik külahla örtülüdür. I no.lu türbeden farklı olarak bu iki türbe silindirik planlıdır ve dışa taşınmalı taç kapıları vardır. Bu farklılıklar eserlerin hanedan mensuplarına ait olduğunu düşündürmektedir. Silindirik gövdeli ve konik külahla örtülü türbe biçimi bölgede bu yapılardan başka pek tercih edilmemiştir. Bu gelenek daha çok Anadolu Selçuklu döneminde devam etmiştir. Öyle ki Anadolu'nun en ihtişamlı türbelerinden biri olan Ahlat Usta Şagirt Türbesi (1275) ile Ahlat Hasan Padişah Türbesi (Önkal, 2015, s.183-196) bu plan gurubunun en özel örnekleridir.

Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler)

Petrogliflerin büyük bölümü yazının bulunuşundan önceki dönemlere (Mezolitik - Neolitik) ait olup yazıtlar, dikili - damgalı mezar taşları, kurganlar, anıt mezarlar, heykeller, balballar, süs ve kullanım eşyaları gibi, eski Türk kültürü ve medeniyeti için vesika niteliğindedir. Türk boylarına ait petrogliflerin ilk örneklerine dağlarda, yüksek tepelerde rastlanmaktadır. Kaya üzerine ana çizgiler ile basit şekilde yapılan bu resimler ile insanın doğayla, evrenle ve Tanrı'yla ilişkisi anlatılmaktadır. Dinî ve ritüel içerikli bu çizimleri yaparken Türk boylarınca olağanüstü özelliklere sahip olduğuna inanılan ay, güneş, kartal, geyik, kurt, dağ keçisi / teke, at, yılan gibi figürlerden yararlanılmıştır. Ayrıca günlük hayat, savaş ve av sahneleri de petroglifler üzerinde betimlenen konular arasındadır. Petroglifler Türk resim ve minyatür sanatının temelini oluşturmuştur (Alok, 1988; Alyılmaz, 2004, s.158).

Burana Açık Hava Müzesi'nde sergilenen eserler arasında kayrak taşı üzerine işlenmiş teke/ dağ keçisi damgasından oluşan petroglifler bulunmaktadır. Teke/ dağ keçisi figürü Kültigin yazıtının doğu yüzünde görüldüğü gibi hanedan arması olarak da kullanılmıştır. Budist devirde keçi, koyun tasviri ilahlar ile ilgili olarak da kullanılmıştır (Çoruhlu, 2006, s.156).

Orta Asya sınırlarından, Azerbaycan, Afganistan, İran, Irak, Suriye, Ukrayna, Bulgaristan, Yunanistan, Macaristan, Fransa'ya kadar geniş bir coğrafyada benzerlerine rastlanan petroglifler Türkiye'de Kars, Erzincan, Ordu, Van, Hakkâri, Urfa (Harran/Şuayp şehri), Antalya, Kütahya, Eskişehir, İzmir (Ödemiş/Konaklı-Bayındır/Çenikler)'de görülmektedir (Alok, 1988; Alyılmaz, 2004, s.158; Somuncuoğlu, 2008, s.458-540; Demir, 2009, s.3; Çilingiroğlu-Gürbıyık, 2019, s.165; Bingöl, 2016, s.348).

Burana (Balasagun) Müzesi

Burana (Balasagun)'daki Burana (Cuma Camisi) Minaresi, Burana (Mahalle) Camisi, üç adet türbenin sondaj çalışmalarından çıkan eserler ile şehir içinden toplanan eserler müzede sergilenmektedir. Bu eserlerin bir kısmı Karahanlı dönemi mimari yapılara ait parçalar ile çeşitli renk ve teknikte yapılmış seramik parçalarıdır. Mimari yapılara ait sırlı seramik parçalarının benzerleri Gazneli ve Büyük Selçuklu döneminde görülmektedir (Çoruhlu, 2004, s.86). Sırlı ve sırsız seramik örnekleri Karahanlı dönemi üslup özelliği hakkında bilgi vermektedir. Bu seramikler özellikle Büyük Selçuklu - Anadolu Selçuklu döneminde altın çağını yaşayan seramik sanatının temelini oluşturması açısından oldukça önemlidir (Yetkin, 1986, s.12-25).

Müzede sergilenen kalkan, şamdan ve günlük kullanım kaplarından oluşan madeni eserler dönemin aydınlatılması açısından önem teşkil etmektedir. Darp yeri Balasagun yazılı sikkelerin bu şehirde bir darphane olduğuna işaret etmesi gibi, bu eserler üzerindeki tarih ve motifler Burana (Balasagun) kenti, sanatı ve bölgedeki maden sanatı hakkında bilgi vermektedir (İnal, t.y., s.35; Erginsoy, 1978, s.135).

Burana (Balasagun) şehrinin içindeki mezarlık ve türbe etrafından getirilen oval biçimde üzeri kazıma tekniğinde Arapça yazılı kayrak taşları müzede sergilenen eserler arasındadır. İslami dönem mezar taşları genellikle mezarın baş ve ayakucuna dikilen sabit taşlardan oluşmaktadır. Ancak buradaki mezar taşlarının bir kısmı oval şekilde olup taşınabilecek ebatlarda, kayrak taşından yapılmıştır. XVIII-XX. yüzyıla ait mezar taşlarının yüzeyi fazla düzeltilmeden, üzerlerine kazıma tekniği ile celi sülüs hatlı Arapça kitabe hakkedilmiştir. Bu taşlar mezar üzerine ya da türbe içerisine konulmuştur ve ölen kişi hakkında bilgi içermektedir. Bu mezar taşlarının benzerlerini Bişkek müzelerinde görmek mümkündür (Alyılmaz, 2009, s.20).

Kerpiç ve Tuğla Malzeme

Orta Asya'da tarihin erken dönemlerinden itibaren kerpiç malzeme kullanılmıştır. Türkler, topraktan çeşitli inşa malzemeleri geliştirmişlerdir ve bu malzemeleri kalelerde, anıtsal yapılarda ve sivil mimaride kullanmışlardır. Burana (Balasagun) şehrinin etrafını kuşatan surlarda, sivil mimaride ve kamu yapılarında kerpiç malzeme kullanılmıştır.

Tuğlanın yapı malzemesi olarak kullanımı yanında süsleme malzemesi olarak da değerlendirilmesi Buhara İsmail Sâmâni Türbesiyle (907) başlamıştır (Bakırer, 1981, s.5-6). Karahanlı döneminde kerpiçten tuğla malzemeye geçiş hızlanarak tüm anıtsal yapılarda özellikle sultanların inşa ettirdiği eserlerde tuğla hem yapı hem de süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır. Burana (Balasagun) şehrinde günümüze ulaşabilen minare, cami ve türbelerde de bu malzemeden hem konstrüksiyonda hem de süslemede yararlanılmıştır. Bu uygulama Gazneli, Büyük Selçuklu ve Timurlu dönemi cami, kervansaray, türbe, medrese, hamam, minare gibi yapılarda tuğla kullanımının başlanmasına ve mimaride özellikle yeni formların meydana getirilmesi yönünde fikirleri harekete geçirmiştir. Tuğla malzeme özellikle camilerde plan, örtü, geçiş sistemi, mimari öğelerde yeni uygulamalara gidilmesini kolaylaştırmıştır.

SONUÇ

Tarihte Karahanlı Devletine başkentlik etmiş olan Burana (Balasagun)'da XIX. ve XX. yüzyıllarda araştırma ve arkeolojik sondaj çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalarla şehirdeki üç türbenin, minarenin ve caminin asli durumları hakkında restitüsyon çizimleri yapılmıştır. Ayrıca bu araştırmalarda darp yeri Balasagun olan H.630 / M.1233 tarihli gümüş sikke, mimari yapılara ait süsleme parçaları ile küçük buluntular tespit edilmiştir. 1976'da Burana (Balasagun) şehri koruma altına alınmış ve burası Açık Hava Müzesi haline getirilmiştir. Şehir Kırgızistan'ın en önemli ören yeridir. Cuma Camisi'nin minaresi olan Burana Minaresi plan ve süsleme açısından kendi dönemi ve sonraki dönemlere öncülük etmiştir. Burana (Mahalle) Camisi tek kubbeli planıyla türünün ilk örneklerinden biridir. Aynı zamanda Selçuklu ve Osmanlı döneminde cami mimarisinde en çok tercih edilen plan türünün erken tarihli yapısıdır. Şehirdeki I, II ve III no.lu türbeler plan ve süsleme açısından Selçuklu dönemi türbe mimarisinin öncüleridir. Ayrıca Orta Asya mimarisinde sekiz köşeli, konik biçimli külah ile örtülü türbelerin ilk örneğidir.

Çevreden getirilen petroglifler ve balballar bölgenin kültürel geçmişinin ne kadar köklü olduğunu göstermektedir. Yine bu şekilde çevreden toplanan XVIII- XX. yüzyıla ait İslami dönem mezar taşları malzeme ve yazı türü açısından geleneğin devam ettiğini ve kültürün sürekliliğini yansıtmaktadır. Bu mezarlardan Murat Ali Bâtır ve Kaynının Mezar Taşı ile Hacı Şabdan Kızlarının Mezar Taşında görüldüğü gibi, iki farklı kişiye tek mezar taşı dikiliyor olması açısından önemlidir. Burada bir mezar taşının ön yüzünde bir kişi arka yüzünde başka bir kişiye ait bilgiler yazmaktadır. Bu mezar taşlarında fazla rastlanan bir durum değildir. Günümüzde Burana (Balasagun) Açık Hava Müzesinde balbal ve mezar taşlarının bir arada sergilenmesi Türklerin İslam öncesi ve İslam dönemindeki mezar anıtı sürecini ve değişimini göstermesi açısından önemlidir. Ören yerine getirilerek toplanan tüm bu eserler Burana (Balasagun)'nın günümüzdeki kent dokusunun oluşmasında yerini almıştır. Araştırma ve arkeolojik sondaj çalışmalarında bulunan ve Burana (Balasagun) Müzesinde (kapalı müzede) sergilenen buluntular ise Karahanlı dönemi ve sonrasındaki kültürel etkileşimi anlamamıza yarayan önemli ipuçlarıdır.

İpekyolu üzerindeki Burana (Balasagun), Karahanlı döneminde başkent yapılmıştır ve bu dönemde altın çağını yaşamıştır. Yine bu dönemde şehir; iç kale, dış kale ve şehristan bölümlerinden oluşmaktadır. Bu uygulama Orta Çağ Türk-İslam kent dokusunu yansıtmaya açısından ilk örnektir. Mimari yapılarıyla, buluntularıyla birlikte tüm şehir dokusuna sahip çıkarak, bunları koruyarak ve hatta geliştirerek gelecek nesillere ulaştırmak bizlerin görevidir.

KAYNAKÇA

- Alok, E. (1988). *Anadolu'da Kaya Üstü Resimleri*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2002). Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler. *Yeni Türkiye*, (46), 613-615.
- Alyılmaz, C. (2004). Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler). *Journal of Turkic Civilization Studies*, (1), 157-163.
- Alyılmaz, C. (2009). Kırgızistandaki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine. *Turkish Studie*, (4/8), 185-209.
- Alyılmaz, C. (2016). Ünlü Kırgız Ressam Baizak Alibayev ve Sanatı Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (5/3), 1033-1062.
- Aykaç, R. (2017). *Konya Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller*. Konya: Palet Yayınları.
- Aykaç, R. (2021). *Türkiye Müzelerindeki İslami Dönem Seramik Kandiller*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Bakırer, Ö. (1981). *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Bingöl, A. (2016). Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (39), 347-355.
- Boran, A. (2001). *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Boran, A. (2002). Türk Sanatında Kale Mimarisi, içinde, *Türkler*, c. VII. Ankara: Yeni Türkiye, s. 878 – 892.
- Boran, A. (2006). Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kaleleri. Yaşar Çoruhlu-Nalân Türkmen-Nuri Seçgin-Anıl Yılmaz (Ed) İçinde, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü-Prof. Nejat Diyarbakirli'ye Armağan*, (s. 275 – 288). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Boran, A., Tüfekçioğlu, A., Yıldız, İ., Erdal, Z. (2013). *Siirt'teki Kültür Varlıkları*. İstanbul: Siirt Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını.
- Celilov, F. (2013). *Daşbaba Türkün Daş Yaddaşı*. Bakü: Hərbi Nəşriyyat.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Çeşmeli, İ. (2005). Orta Asya Camilerinde Tipoloji. (Basılmamış Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çeşmeli, İ. (2007). *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çilingiroğlu Ç. - Gürbıyık, C. (2019). İzmir'de Yeni Keşfedilen Kaya Üstü Tasvirleri. *Phaselis*, (V), 161-168.
- Çoruhlu, Y. (2004). Karahanlı Devri Orta Asya Türk Seramik Sanatı Üzerine. *Arkeoloji ve Sanat*, (118), 86-103
- Çoruhlu, Y. (2006). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğusu ve Gelişimi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Demir, N. (2009). Esatlı Köyü (Ordu-Mesudiye) Kaya Üstü Resim ve Yazıtları İle Bunların Tarihi Alt Yapısı. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, (1/ 2), 3-30.
- Esin, E. (2002). Orduğ (Başlangıçtan Selçuklular Kadar Türk Hakan Şehri), içinde, *Türkler*, c. 3, c. Ankara: Yeni Türkiye, s. 135-215.
- Erginsoy, Ü. (1978). *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hakvedioğlu, M. (2019). *Ebced Çözümlenmeleri ile Fâiz Efendi - Şâkir Bey Mecmuasından Lale Devri Tarih Manzumeleri*. Ankara: Gece Yayınları.
- İnal, G. (t.y.). *Türk İslam Maden Sanatı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Kara, G. (2018). Moğol İstilasası Öncesi Ortaçağ Yedisu Şehirleri. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar Gece Kitaplığı*, (1), 223-248.
- Kaya E. (2019). "Balbal" Sözcüğüne Artsüremli Bir Bakış. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (1), 168-178.
- Konukçu, E. (1992). Balasagun. İçinde, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt.5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s.4.
- Mutlu, İ. (2015). Kırgızistan-Buranadaki Taş Balballar. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Orman, İ. (2012). Türbe. İçinde, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt.41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s.464-466.
- Önkal, H. (2015). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Polat, E. (2019). Kırgızistan Devlet Tarih Müzesi Bahçesinde Yer Alan Balballar. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, (5/12), 1064-1081.
- Riddle, Mark A. (2011). Turkic 'Balbal' in Japan. *Sino-Platonic Papers*, (210), 1-15.
- Roux, J.P. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (Çev. Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Rustamova, M. (2019). Karahanlı Devri Mimarisi ve Bezemeleri (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Somuncuoğlu, S. (2008). *Taştaki Türkler*. İstanbul: AZ Yapı.
- Törökân Uulu, E. (2015). Burana Müzesi ve Balasagın (Çev. Bilal Yıldız). *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 121-145.
- Törökânov, E. (2014). Burana Cumhuriyet Arkeolojik-Mimari Müze Kompleksi (Çev. Bilal Yıldız). *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 193-207.
- Tuncer O. C. (1986). *Anadolu Kümbetleri I*. Ankara: Güven Matbaası.
- Uluçam, A. (2000). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van*. Ankara: Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri.
- Yetkin, Ş. (1986). *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kitabevi.

- Yıldız, B. (2014). Balasagın-Burana Açık Hava Müzesi ve Arap Harfleriyle Yazılmış Mezar Taşları. *Tarih Okulu Dergisi*, (7/18), 185-221.
- Yılmaz, A.- Tabaldiev, K. (2011). Kırgızistan Çu Bölgesinde Bulunmuş Kök Türk Dönemine Ait Üç Yeni Heykel. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, (8/2), 152-167.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 31: Harput Ulu Cami Tuğla Minaresi

Fotoğraf 32: Aksaray Eğri (Kızıl) Minare

Fotoğraf 33: Kars Müzesi - Taş Anıt (Mezar Steli)

Fotoğraf 34. Hatay Müzesi - Balbal (Mezar Steli)